

ինչորք», մէջ Բաբելոնեացի (փնտհակագետ, УЧАСТКОВЫЙ РАБОЛЬНИК, Տափակաշատի մէջ Արձառ Բաժնի) կոչաւսկերտութեան, «Շաճեհի», մէջ Պարսկահայոց Ռուսաստան գաղթեցու պորթալոյնց մասին հաստատեցին. եւ «Առուստաղի», վերջուստութեան» որ Պառչեանցի chef-d'oeuvre բնորեւագոյն կտորներէն մին է. Բայց երբ Պառչեանցի կաշառի թափանցել ներքին աշխարհ, էր կ'փորձէր զայն իւր գըշին սակ մարմնացոյնը, իրողութեանց վերացական մասը կը հետազօտէ կամ կ'ուզէր պատկերացնել, ահա այն տեղ նա՝ գեթ լընդհանուրն՝ կը հետանայ իրականութեանէն, զիսկ լոյժ կամ տեղի տողով իւր բանաստեղծական աշխարհին: Ահա այն տեղ իւր հոգեբանական տեսութիւններն, վերաշրջական կենաց մեկնաբանութիւններն նկատի գիրք կ'ստանան: Այս փնտհի մէջ կը գտնուի մանուսկրէր կը շանչ պատկերացոյնը Արջ Մեր հեղինակը շատ յաճախ անհնայ կը վարուի իւր զիցազանց արտին փափակ գրածանց հետ, զերկը իրենց հասակէն վեր, իրենց հանգամանաց զփառարհ համապատասխանող զգայուն, բարբառեւ եւ գործող ներկայացնելով:

Պառչեանցի փկպատմութեանց մէջ մեծ արժողութիւն ունի իւր լեզուն կամ բարբառը, զոր կ'որժէ առանձնապէս ուսումնասիրել: Մերը այսուչափ կ'անհը միայն՝ որ Ռուսական Հայաստան շատ հարուստ է գաւառաբարբառներով, բայց գոցա մէջ առաջին տեղին կը գրաւէ իրական Երեւանեան նահանգի կամ Արարատեան բարբառն յանձուր միտո: Այս բարբառն է այժմեան արեւելեան գրաւորի աղբիւրն, ուստի եւ շատ կարեւոր է մեր արեւմտեայ Հայոց ծանօթութեան համար:

Պառչեանցի բարբառի բոլոր նորութիւններն երեւան հանելու ապահովարան միջոցներէն մին է անշուշտ փկպատմութեան: Այսպէս է վարտեմ Առուկեանցի Բանապետի լեզուին նկատմամբ, այսպէս՝ Պառչեանցի, այսպէս է մեր բանահաւաք փկպաղիրներն իրենց ջըշանին մէջ:

Պառչեանցի առաստօրէն կու տայ մէկ տեղական ոճ, բացատրութեանց եւ իտուածքի կրօնակ, ժողովրդական առած, նախապարմունք, սնապաշտութիւն եւ այլն: Առածներու մեծ մասն թրքերէն է, վասն զի Պարսկահայք ենթարկուած էին Պարսիք եւ Տաճկաց իշխանութեան, հետեւաբար ինչպէս որ բարբառն անհայելի եւ անկարգ դիպուածական փոխառութիւններ է արեւր, նոյնպէս ալ ընտանեկան կենսին, բարքն ու սովորոյթը մեծ ազդեցութիւն են կրած, եւ ժողովուրդն անհասիր քաղեր է իւր իշխողաց առածներն ու սնտիրքը: Այս բնական երեւոյթ մի է՝ զոր ակնն օր կ'տեսնենք մեր աչաց առջեւ:

Ամեն անգամ որ կը խօսիք մեր գրագիտաց վրայ, ստիպուած ենք միշտ նոյնս ներկայական անգղոհայոցիչը վիճակի ու կրօնակ, վասն զի մեր մէջ գրագիտութիւնն գեւ. եւս արարատի բաւականացողիչը միջոց իննեղ շատ հեռու է: Մեր պարբերական մամուլն մէջ անցաւոր առուպներու նման կրթութիւն կ'երեւան խոհարարութիւններ, առաջարկութիւններ, նոյն իսկ ծրագիրներ մեր մտաւոր

կենարով պարելու պահանջը զգայող զաստիարգին ապահովութեան համար, եւ իսկայն կ'անհետանա. եւ որչափ նոյնորոնակ ծրագիրներն ուշ երազործուն, այնչափ մեծ զփառարութեանց կը սկսին բաղբիլ:

Մեռ կողմնէ ցաւալի է տեսնել որ ազգային գրականութեան եւ ուսուցչութեան ասպարիզին վրայ քրտնաթոր աշխատող պատկասելի անհեղ իրենց կենաց երկիւնստ առ փութը եզրակացութեան հասնին՝ թէ ոչ միայն իրենք թշուառ են անցուցած իրենց կենսին, այլ եւ իրենց բազմաճակ գերգաստանին ալ կը պատեն շքաւորութեան բաժակը: Եւ ինչեւանայ կոչուող Հայք կը տեսնէ ակնն օր այս իրողութիւնն եւ անզգայ կը մնայ, այս է հարկէ գոյնը չէ: Պառչեանցի իւր արարուած կը հայթայթէ ուսուցչութեամբ: Կորստ ակննին փառաւոր ժամանակն երգած է 1879 — 1884 իրեն թեմանուց վերառտուող Երեւանոյ թեմին եւ Բաթումի ու կարսի նահանգաց ծեփակն զարցոյններուն, եւ նա արինակելի վերատեսուող կը համարուի, աշխուրջ հակարութիւն տանելով իրեն յանձնուած ուսումնարանաց վրայ, կարկառոյ Հայ զպրոցներուն փակումը վերջ տաւ: Նաեւ այս թեմական վերանաշխարհեան, եւ այն ժամանակ հոգի էր փրկել ստիպեց զՊառչեանց լքանել առ ժամանակ մի իւր ապաւրեղք եւ օճիպահտորոնակն պարապել . . . : Իսկ այժմ նա հայերէն լեզուի ուսուցիչ է Տիգրիսի ներսիսեան Գրպանոցի մէջ:

Վերջին ժամանակներս՝ նախաձեռնութեամբ Աղէթը ամսագրի՝ ինչոր զարմուտեցաւ տունը: Պառչեանցի գրական գործունէութեան երեւնալանակը: Փափարելի էր որ յորեկանը շտապարատուքեանց աւիթ զառնուտեղ իրական, գործնական արգիւնը յաւալ բերեր: Այս յուսով նաեւ մենք կը վերջացնենք ներկայ յօդուածս՝ յայտնելով կանխաւ Հաւորեալ բարեմարտութիւններն մեր աշխատարար եւ արդեւնաշատ Վիպակներն:

Բաթում, 16/28, Փետր. 1889: Գ. Տիր՝ՈՍՍ

ՊԱՏՄԱՐԱՆԱԿԱՆ

ՍԿՁԻՆ ԱՌՈՐԱՐՈՒՆԵՆ ԵՎ ԵՍԻՆՈՒՅ ԵՎ ԵՆՆՈՒՅ
ԵՆ ԱՐԳՈՐԱՐ ԶՐԱՅՅԸ

(Հարուստիւն էր Երջ)

3. Խորեանցի բաց է Արքարու եւ Քրիստոսի մէջ եղած թղթակցութիւններէն, որոք կան նաեւ Եւսեբեայ եւ Ղաւորեանցի քով, ունի ուրիշ նամակներ ալ՝ Արքարու առ Տրեբրիտ, առ Ներսես է եւ առ Արտաշէս է Տրեբրայեւ առ Արքար: Հեղինակն առ Ներսես է եւ առ Արտաշէս գրուած նամակներուն համար կըսէ. (էջ 72) — «Այս նամակներն անշուշտ Մովսիսի Խորեանցաւոյ գործքն են», եւ թէ Արքարու Հայոց թղթագրու կըսուին եւ Աղէթ Հայաստան քարտուլթեան երթթայն՝ «ես գրութեան այս պատմաբանին է», Բայց ճշգրիտ ասեւրով՝ Խորեանցի գրած է ինչ որ գրած է:

Տեսանք արդէն վերն որ խորեղացիէն գրեթէ զար մը յառաջ Աբգարու եւ Մանասրիոյ Հայոց թագաւոր նիստաւոր արդէն ծնածով էր, Հոս կը յաւելուիք Քուզնդայ քանի մ'որիչ ակնարկով ի հիշեր այլ Քուզնդ (Գ. Գ. ԺԻ, էջ 115, ազ. Անեանի, 1832) կ'ըսէ. « Ի Տնոյն իմն շինած քաղաք, զոր շինեալ Մանասրով արքայն », այլուր (Գ. Գ. ԻԲ, էջ 142.) « Բանայից գգրեզմանս զառօղն իտփառեմն Հայոց քարանց քաղաց զԱրշարունյ... բայց միայն գգրեզման շինմն Սանտրիոս արքային ոչ կարացին բանայ », զարնեալ (Ե. Գ. ԼԲ, էջ 231.) « ՉԱռնա քաղաք շինեալ է նախնայ մերոց », որով Միջագետք դրած կ'ըլլայ ստեն մը Հայոց աթոռը: Հիշեցորդը զարուն առաջին կիսուն ամենուն ծնածով ըլլաւ էին այս պատմութի իններն, այնպէս որ Ս. Գրոց թարգմաններն Հանգրիպելով Մակարայեցոց երրորդ անկանանական գրոց մէջ (Գ. Գ. Զ. 4) այս խօսքին՝ Տն տն անարմիտօս ծնածիւն յայտնիտնա Շնայաղբիւն Բարոս Դաստրան Բասիլեա, ծծարտի տն քաան օրասթուն զի՞ղ Լաթնա զյն, ... ծծոտա ծծարտաս փոխած թարգմանած է « Դու որ զանի՞նի զորն պրծնայեալ պարծեցեալս Մանասրով արքայի Արշարունայց սասակեցեր, » — իրեն անառաջ բնածական ազգային անունն փոխելով յոյնին Սեմեթիէն, Հոս խօսքով չէ գրչոց վերջալ, զման ի, ինչպէս Չօքրապետն կը նշանակէ, ամեն ձեռագիրը միարան են: Եւտերեայ թարգմանին ալ ստոր բնագրին « Աբգար Ռուսն երկարպետն » (ճշգրի եւս բառ ստորին՝ զուրկ երկրի՝ զուստի) փոխած է իւր ազգային ծնածով անունան՝ « Աբգար Արշարուն » իշխան շխարհին, այսպէս զարուն է նաեւ Ղարբեայի թարգմանիցը (էջ 4) « Աբգար Արշարուն », Այս ամենը կը Տառած վերն բանծին թէ խորեղացի գրած է այն զոր արդէն « գրեալ » գրած է. ստով անանք նա եւ թէ կրնանք բառ բառանի իմանալ թէ ինչ արդեաց կը բովանդակէին այն յառաջագոյն գրեալ ու յիշատակարանը, որով չէ բարբոզին ուղղիչ Տեղեկանիկն բառը թէ (էջ 73, Ծ. 1) « Չենք զիտեր ինչ կը բովանդակէին ճշգրի այս գրութիւնը »:

Այս այսպէս ըլլալով, Տառանական է որ խորեղացի նաեւ այս նամակներն գրած ըլլայ այն գրոց մէջ, ինչպէս ինքն իսկ կը խոստովանէ, որ Տերերիտի թղթերը (որոնց երկրորդը Ղարբեայի մէջ էլլայ), յառաջ բերենք ետքը կը յաւելու: « Չայո գրեալ Աբգարու եւ զՏառասոր թղթոյն եղ ի

1 թէ այս Սանտրիոսի գրոց վերջալ է՝ կը ըսցեն նաեւ այն պարագայն որ զիջելու էր կրնար ունենալ բնա նպատակ՝ այսպիսի բարբոզին օտար անուն մ'ընծանալով փոխելու եւ անոր անը ուրիշ մարպիտ անուն մը դնելու: Մանասրի թէ կը անձնեց ձեռագրոց մէջ ճիշդ մ'այս սեղ զՄանասրով ուղղելու ի Սեմեթիէ, որ բնական է: Երբ այս առթիւ ընծան 236ն անկէ ձեռագիրն եւ սպաղիթ օրինակներէ՝ 12 օրինակ ունին լոկ՝ Մանասրով, բայց արդէն անցը լուծանքներն կրն իշխանական է « Սեմեթիէր »: Այս նախագրութիւնը յայտ մարմինն մէջ մեծանկար մ 3 օրինակ ունին « Մանասրով Սեմեթիէր », եւ վերջապէս 8 օրինակ զՄանասրովն ալ անտերը կը Տառանին, եւ կը գրեն լոկ՝ Սեմեթիէր: — Այսպիսի պատմական, աշխարհագրական, անոց եւ ուրիշ նման անունայն փոփոխութիւններ բաւական յամար են նաեւ մեր հիշեցորդը զարու մասնագործութեան մէջ:

գրեանի իւրում, որպէս եւ զայսն »: Այս կը ըսցնին թերեւս նաեւ առ Ներսէս ուղղուած նամակին այս խօսքով: « Չգիր ողուէի զբոյս տեղի, եւ զԵրեմա լուծի ի կապանուն եւ զիշխան Խորս թողի նմս », ուր՝ եթէ իւր գործն ըլլաւ նամակն՝ անառաջ այս լոկ յիշեցուցած պէտքերը մանր կը պատմել:

Եթէ ընդունինք եւս որ այս նամակներն « ըլլան բանագործութիւն մը լի Եւտերեայ եւ Ղարբեայի Տառանաներով » (էջ 77), մեծ նշանակութիւն չ'ունենար այս պարագայն. վասն զի նաեւ Ղարբեայի մէջ կը գտնենք ողոյն նամակները կամ՝ գեթ անոց յիշատակութիւնը Ղարբեայի գրեթէ առ Ներսէս գրուած նամակ մը (էջ 34) եւ իւր յիշած քանի մը խօսքը ճշգրի խորեղացոց կը գտնուին. Առ Տերերեայ գրուածը բառ առ բառ կայ Ղարբեայի մէջ (էջ 35), նոյնպէս Տերերի առ Աբգար գրածը (էջ 36), թէ եւ ի խորեղացին շատ սաբերք. միայն սղեղանորութիւնն եւ Սպանիացոց պատերազմին յիշատակութիւնը ողոյն է երկրորդ մէջալ: Առ Տերեր գրուած երկրորդ նամակը չենք գտնար Ղարբեայի քով, բայց կայ յիշատակութիւն. (էջ 37) « Ընկուալով Աբգարու թագաւորի զՂարբեայու (զՂարբեայու) զառաքեալ առ նա ի Տերերեայ կայսերէ եւ ի Էրեմալ (այսինքն՝ պատմական գրեալ — լօս լիսօ զիբր Գիրթնն, էջ 17, կը թարգմանէ And he replied, and...) առաքեաց զնա անդրէն »: Միայն Արտաշէսի նամակին Հեղուց անգամ չենք տեսնար Ղարբեայի մէջ: Միտ գնելու է որ այս նամակաց անոց մէջ Տերտուղանոսի Տառաններ կը գտնուին, զորոնք կը յիշէ Եւտերիոս (Բ. 2, 6), այսպէս: « Սեմեթիէրն է Լուովնայեցոց Աստուած ի Տրամունի թագաւորի միայնիչ ոչ նստանշանն, միշտն ոչ փորձեալ ընծանցի նա ի սիւնիտուսէն, եւ զարնեալ. » Եթէ ոչ լինիլի Տառն Աստուածն մարդոյն, Աստուած լինելու ոչ կարէ: Եւ իրեն յայտնանէ մարդոյն արժան է բառել զԱստուածն: Ռուսի այս նամակաց յօրինումն Եւտերիոսէն ետքը կը մնայ: Ասոր սյու մտադիր եղած է նաեւ Տեղեկանիկը: (էջ 76, եւս):

4. Խօսելով Ղարբեայի այն խօսքին վրայ թէ « Կիարեաց (ինք Նան) զպատկեր Յիսուսի ընտիր գեղովք » եւ ըսցնելով՝ թէ ինչպէս այս պատմութիւնն յետոյ փոխուեցաւ եւ եղաւ իբր թէ ինքն իսկ Քրիստոս Տերն մեր նկարած ըլլայ զայն (= ստուտածանորոյն նկար = ծծօտուտօս Եիւս, անձեռագրործ = ճշգրտօրօտօս առ Եւտերեայ, առ Գերբոյս Սինիզելայ, եւս.), կը յաւելու Տեղեկանի (էջ 53) ծանօթութիւն մը՝ թէ խորեղացոյն աշխարհագրութեան մէջ ալ կայ Տառանած մը, որ կը յիշէ թէ « Անձեռագրործ պատկերն այն ստեն Երեմիա ըլլայ », իրաք ալ խորեղացոյն 1843ի սպաղարկութեան մէջ կը կարգանք Միջագետցոց Տառան: Անի լերկուն երկուս է գետն երկուս եւ քաղաքս բազումն, յարց մի է Ռուսա՝

1 La Géographie de Moysse de Khôrène contient également le passage suivant: « Elle (l'Arménie) a... beaucoup de villes dont l'une est Ourtha (Edesse) » ou est une image du Sauveur qui n'a pas été faite par une main humaine.

ուր անխորհրդ պատերն եւ Փրէշէն¹ ր, Բայց տա-
րաբարական եւ այս հաստաւոր. որովհետեւ այս
Աշխարհագրութեան 1881 թ տպագրութեան մէջ
(Տրտ. 2. Արեւիկ Սուրբեան) բոլորեմէն այլազգ եւ
Միջերկրացայ այս հաստաւոր, եւ այս խաղը չի
գտնուիր Այնու աւելի տարակուսանքի մաս, որ
որոշեմէն պատմութեան մէջ այլազգ կը
գտնենք այս պատկերին պատմութիւնը, խորենացի
կը գրէ լով. (Բ. Գլ. 18.) «Չայս թուղթ երեք
Անան տարհանողակ (լսաւ Եւսեփ) Աբգարու, ընդ
որում եւ զի նորանագրութիւն փրկչական պատկե-
րին, որ կայ յԵրզրացաց զառաքելն մինչեւ-ցայսօր
ժամանակն», ուր «անձեւագրքն ր պատկեր չի
յիշուիր, այլ Անանու նկարածը, ճշդիւ ըստ Ղա-
րսեմայի (էջ 6): Գարեթաւ ախարհագրութեան
այս խաղըն այլազգ հասկցուած եւ, վասն զի մեր
Տեղիւնիւն Հայաստանի վրայ կ'իմանայ զայն, ուր
խօսքը Միջերկրաց վրայ:

5. Հեղինակը կ'ըսէ այլուր (էջ 84). «Արե-
նաթ տարակուսի թէ Եւսեփն Աբրիկանոսի ծա-
նօթ ըլլայ Աբգարու զոյցը, թէ եւ խորենացի կը
հաստատու զայն ր: Իրօք ալ խորենացայ խօսքն
(Բ. Գլ. Ժ.) այնպէս ընդհանուր է որ զիւրու
չենք կրնար ըսել թէ Աբգարու վրայ եւ խօսքը
վասն զի լով կ'ըսէ. «Դա քովանդակ փոխադրեաց
եւ որ ինչ է զարուեստ գիւտանիս Եղեփայլ՝ որ է
Ռուհար, որ յարգաս թագաւորացն մերայ ր, Բայց
այս «Թագաւորացն մերոց ր զԱբգար ի հարկե կը
նշանակէ արքեպ: Չինչ եւ իցե՛ կուծկնիտ՝ շատ
ընտանայ զուրքեմը որ խորենացայ պատմաններուն
մէջ Աբրիկանոսէ առած մաս չկայ նկատմամբ Աբ-
գարու: Սակայն նաեւ Տեղիւնի կը յիշէ Մինկե-
ղոսէ հաստուած մը², ուր կ'ըսէր. «Αρχαγος Αβ-
γαρον φησιν Ιερὸν ἄνθρω, τοῦ πρῶτου Αβγαρου
ὀνόματος, βασιλεύοντος Ἐβεδσῆσος κατὰ τούτου
τοῦς χρόνους. «Աբրիկանու կ'ըսէ թէ նոյն ժա-
մանակը կը թագաւորէր Երեմիակ Աբգար, որ
սուր մարզ մէն կը, եւ անուանակիր նախկին Աբ-
գարու ր: Բայց արքեպ Մինկեղայ յաւելուած
չեն այս խաղերը, եթէ սուրբն Աբրիկանոսի են,
այլազգ կրնայ այնուհետեւ այս խնդիր լուծուիլ:
Իսկ թէ խորենացին, զեթ այլուր, ուղղակի եւ ան-
ընդմիջարար գործածած եւ զԱբրիկանոս, զուրքե
եւ Գուգարսիները՝ եւ իւր սպայոցներն համադրե
են. (էջ 511.)

Այս գիտնականը կը կարծէ նաեւ (էջ 511)
որ խորենացի ըսցի ի Ղարսեմայի եւ Եւսեփոսէ
Աբգարու պատմութեան նկատմամբ ունի «Կերտոզ
արքեր ս'ալ», որ կը զուրքե անկէ որ (Գիրք Բ.
Գլ. 19.) Եղեփայլ կոչու համար կ'ըսէ. «Որ ի վերայ
բազմին եւ սեանն կային պատկերն»՝ ծածկեալ
պատեմին եղեփաթը, ի յիշատակութիւն մը, զոր ոչ
Ղարսեման եւ ոչ Եւսեփոս գիտնու: Բայց այս
բարեկը մեծ... ի մէջ զառաքելն ր կը յիշէ Ղա-

բուրեա (էջ 26 եւ 31). նոյնը կը յիշուի Զարեմի
վկայարանութեան սիկքը (Curetton, 42)³, բայց ա-
ռանց այս մասնուր զեպեն յիշելու: Այս ալ կը
հաստատու թէ «յառաջագոյն ր գրուածներն իրօք
քաղած եւ խորենացին:

6. Հեղինակը էջ 128 — 130 կը խօսի Ղա-
րսեմայի Տարեան թարգմանութեան վրայ, եւ
նորից կ'ըսէ թէ խորենացի այս հայ թարգմանու-
թիւնը, թէ ասորի ընազիրն գործածու է: Ինքն
այսպէս կ'ըսէ. «Խորենացի գիտեր նաեւ ասորերն,
ուստի երկուքն ալ կրնար գործածել. գարեթաւ իւր
ընազիրն ասորի ընազիրն աւել Յայ թարգմանու-
թեան հետ յարաբերութիւն չունի ր: Մենք չենք
երկայից որ խորենացին իրօք Ղարսեմայի հայ
թարգմանութիւնը գիտէ: Արեւիկ յայտնի է նաեւ
չառ մը յատուկ անուանը յճիւն նոյն գրուելէն թէ
խորենացայ եւ թէ Ղարսեմայի հայ թարգմա-
նութեան մէջ, որ գտնուած է ենթադրել, վասն
զի ասորի անուանք ասանց ձայնաւոր գրուելով՝
այլեւայլ եղանակաւ կրնան ընթերցուիլ եւ գրուիլ.
այսպէս հմուտն ասորազեա Գիւրթեմն շատ անուն
այլազգ կ'ընթերցու մեր թարգմանչէն, յաւելով
որ կուտան մը ըսելն սուրբ: այսպէս կամ այնպէս
կարգաւու: Այսպէս են Հաւնաթմ (խոր. Բ. Գլ.
19. սոյ. 1843 էջ 104. — Ղար. 2, 3, 18, 19,
30), ուր ասորին լով Ծարճա ըլլալով, այլազգ ալ
կրնայ կարգաւու, ինչպէս Գիւրթեմն (էջ 13, 23)
Shemashgram կը կարգաւ. Մորեմեթ (խոր. էջ 104,
Ղար. 2), Անան (խոր. յաճախ եւ Ղար. 2, 3, 4,
5, եւն.) ուր ասորին եւ Հաւնաթմ զարմար, Բա-
նիտը (խոր. 101, Ղար. 24). Թար(—)ն (խոր.
101, Ղար. 24) եւայլն⁴:

Բայց նշանաւոր եւ Աբգարու անունն փոփո-
խութիւնը, խորենացին «Աբգար որդի Արշամայի
կ'ըսէ (խոր. Բ. Գլ. ԻԶ), որ ճշդիւ նոյն է Ղա-
րսեմայի հայ թարգմանութեան հետ (էջ 4).
Իսկ ընազիրն է «Ղարս Արշամայի», Ասոսի Արշ
Աբգար Արշամայ: Երբ իսկ Եւսեփոսը նեւազիր-
ներէն ոմանք ունին այս անունը՝ օմը նիւս (սեւ
հար. Laemmer, էջ 71, Ժ. 20), եւ Burtonի հրա-
տարակութեան մէջ⁵ ալ Օսլաւանչ սիւս, եւ Ռու-

¹ Տես նաեւ. G. Möisinger, Acta Sarbilii, Barsimaei, etc. Oeniponti, 1874, p. 4 et 73.

² Այսպէս է անուրը. «Աբգարեա, անունն նկա-
մամբ: Չեմ տարակուսիր որ խորենացայ Արշամայ ըսելն
զորայ սիւս է, որպէս Բ ու Բ կրնան ընթերցուիլ Ասոր. եւ
Ասոս զոր անոր թարգմանը «Աբգարեան» (էջ 51) եւ
«Արաւարեան» (էջ 19) կը գտնուի խորենացայ «Աբգա-
րայն» թերեւ նոյնպէս գրի վեպէ եւ վասն զի նոյն իսկ
2. Գլ. 1. Արշամայ «Աբգարու» կը կարգաւ խորենացին
այս կարգը (էջ 51, Ժ. 8) անուրը նեւազիրներէն առաւել
այլ Ասորին շատ կը ասորերի հայ վասն զի արքեպ-
մ — Ebedshaddai է: Աստի հետ խորենացայ «Աբգարայն»
կամ յճիւն «Աբգարայն» անուն հայ Ղարսեմային միայն
կրնայ ըլլալ, որ անի «Աբգարեան» որքի Անանայ (Ա. ու
Սեւակայ) որդայ Արշամայոցայ, քերտի սո յաւելուածին
համար հմուտ. Ղարս (Ղար. 24) եւ Ղարսի (խոր. Բ. ԻԶ.)
են: Բայց Ղարսեմայի թարգմանչէն էնչ պատմաւոր
«Աբգարու» կը գրէ եւ ոչ «Աբգարայն», ինչպէս որ է ս-
սորին: Ասոր պատմանն այն է թերեւս որ թարգմանիչը
ասորի 3 (— ր) եւ 3 (— ր) գրեցը որպէս միայն կեանաւոր-
թեանց կ'ընթերցուի չեմեմէն ըլլայ:

³ Տես Cureton, Ancient syriae documents. — No-
tes, p. 144, l. 7: Abgar Uchama. Հաւնաթմ որ գրուած
զեւն մեր 2. Գլ. 18 մ. Աբրիկանոս այն անունը կը գտնէ
նաեւ հին գրամոց վրայ (սեւ Ի քրոգրիկ Numismatische

⁴ Gutschmid, Die Glaubwürdigkeit der armen.
Gesch. des Moses von Khor. համալի Bericht der philos.
hist. Classe der Königl. Sächs. Gesellsch. der Wissensch.
1876 պարսեկական ստեղծագործութեան.
⁵ Eusebii, Hist. eccl., lib. II, p. 807.
⁶ Baumgarten A. Über das Buch „die Christe“ Ի
Zeitschrift der Deutschen Morgenländische Ge-
sellschaft. Leipzig, 1886. III. Heft, S. 457 — 513.

Φηο Uchanias filius 4ր քրէ. Եւսոյ կը նշանակէ Փառ, ուսոր՝ Ազգար Սեւու, ք և ստուշը, բայց խորհեցալոյ քով է բառ Ղարաբնայի: 2ի կրնար ըստիկ թէ Եւսեբայի Հայ թարգմանութիւնն առաւ ըլլայ խորհեցալ. քան զի անիկա՝ Արշամայ, կը թարգմանէ. բայց ասորի խորհեցալն այս երկու ստանձնելն ալ որոշ որոշ կը յիշէ. (ՊԼ. ԻԳ. էջ 97) « Արշամ, որ եւ Արշամ. քան անմար յԱտուրայ կոչեն Մանուկայ, թե՛րեւս այս վերջին Ծանօթութիւնն ալ Ղարաբնայի է, որ « Ազգար սրգի Մանուկայ » կ'ըսէ (էջ 1):

Բայց ասորի Ղարաբնայի Հայ թարգմանիչն ուրիշ ուրիշ բնագրէն քիչէ կը չէրէ, կամ թէ ասորի բնագրին խօսքերն յատուկ եղանակաւ մը կը բացատրէ. գտանիք ալ խորհեցալոյ քով կը գտնենիք: Այսպէս Անանու վերադիրն է Սարի բնագրին մէջ « Անան. քարաուզար (եւ) զիւանայպետ, » արք իշխեալ կը նշանակէ նախնաբար « Հաւասարիմ », բայց ասու եւ այլուր « զիւանայպետ ». նոյնպէս ինչձով « քարաուզար » (ταβουδριος). բայց Հայն թե՛րեւս վերականգնող՝ կը թարգմանէ ամեն տեղ լոկ « Հաւասարիմ », այսպէս (էջ 2) « զԱնան զհասարիմ իւր », (էջ 4) « Ի ձեռն Անանայ հասարիմ », (էջ 51) « ձեռնարկելով Անանայ հասարիմ թագաւորին » եւ այլուր: Արդ խորհեցալն ալ այս վերջը բառ առ բառ ընդարձակամ է. (Ք. ՊԼ. Լ. էջ 104.) « զԱնան հասարիմ իւր », ուր բովանդակ խօսքը քիչ մ'այլայլութեամբ առնուած է Ղարաբնային (էջ 2). թէպէտ սրբիկ տեղ մ'ալ (Ք. ՊԼ. ԼԲ. էջ 106) կը ըսէ՝ « Անան սորհանարդի Տեաեւելով Եւսեբիոսի (71) ժ: Ἀνανίου ταχυρόμου, եւ քարեակ (էջ 72) διὰ Ἀνανία ταχυρόμου. Այս երկու ստորբնութիւնք Ծանօթ են նաեւ Տեղեկականին (էջ 129, Ծ. 3):

Սամայիկ զաս կ'ըսէ նաեւ ուրիշ կէտեր ալ: Ասորի զԱզէ (« Ազգէ ») այսպէս կ'անուանէ (Oureton, 14, 24) « Ազգէ յորինիշ մանեկայ » եւ

Zeitschrift, 1870. Lieferung III, p. 340—343): Այս գրածին արեւմտագրութիւնն փոքրէն (Pellerin, Peuples et villos, II, p. 80) βασιλε... αραου (Ա. = Արամ) կը կարգայ, իսկ 2. կը. Սեպիւնան ըստ նորագիտութեան մը օտարու կ'ենթադրուի. եւ նոյն կը Տարսիս այս անուշով Աբամու կամ իւրանու անուան Տեա եւ զոր « Արամ » եւ կը գտնէ Հայերէն գրածու: (այս վերջին մեզ անանութ է) Եթէ Տեա-ասարիմ է ընթերցուածն եւ այս օտարու իրօք = Արշամն է, ունի ասորի կրնար Տեա-սարգիւն թէ այս Արամ կամ Արամ կրնար զիւանայպետ անուան: շատ Տեա է: Բայց կարծեմ թէ ուրիշ թարգմանոր մ'ըջուտ է այս գրածու: Նոյն իսկ Եղեն 2. կը. Սեպիւնան այս կարեաց ընտ է, քան զի կ'ըսէ. (էջ 848) « զԱրամ Տեա-սարգիւն ընթերցուած կրնար այս գրածու Հայոց թագաւորաց քրտեց կարգը զիւն, մտաւանու որ գրածին ան ու իւրանու: նոյնպէս խօսքին պարզ ձեռն առիկ Տեա Ծանօթիկ յայտանիշ են քան թէ երեսնամեակ Հարատւութեան, Չայր կը Տեա-սարգիւն նաեւ գրածին գտնուած տեղէն (Հաստատու) որ գտնուած են նաեւ Քարեքտէ եւ Արիֆուսար Եւ թագաւորաց զէ թարգմանութիւնն:

Այսպէս եւ թարգմանին մեր Հեղինակին մեր Գիւրգիլի յիշեցալ է Քորնութիւն կաստիկ Հոգեպետար ետիլընու քանակագրոյ: Բայց մը տակէ Տիքց կ'երեսայ ասորի ընթիւն ըստ ու « մանեակ », այլ մանուանող « զիպակ » կամ ըստ եւ « կերպաս » թարգմանիչը, զոր նաեւ Գիւրգիլն յիշող (էջ 157) է ծանօթութիւնն ասորի Հաստատու կը Տարսիսի: Կաստիկ Եւր քանագրոց մէջ (Lexicon heptaglotton, auctore Edmundo Castellio. Londini, 1669. II, p. 3670, prim. 2) այս բառին լոկ « Գիւրգիլ », սպարսկման, մանեակ, նշանակութիւն կը զիւն, եւ է վիպարութիւն կը կոչէ է ստոր

վարակալայ թագաւորի, զոր Գիւրգիլն (14, 80) կը թարգմանէ. who made the chains and headbands of the King, նոյնպէս մեր Տեղեկականին (էջ 40) կը թարգմանէ fabricant pour le roi de chaînes et de coiffures. Այս խօսքը Հայ թարգմանութեան իրաւամբը՝ թարգմանու է, (էջ 32) « Ազէ (= Ազգէ) կերպասարծ եւ խոյրաբանող թագաւորին »: Արդ Տիքիկ ստոր կը Տեաեւի խորհեցալ. (Ք. ՊԼ. ԼԳ. էջ 107) « խոյրաբար ան մտաբարաբործ... անուն կոչեցաւ Ազգէ », Գիւրգիլն ասորի բնագրին 5, 25ը կը թարգմանէ Հայը (էջ 9) « Արգիւ սրգի Ազգէ... զի պատարզու էր... », Տիքիկ նոյնպէս խորհեցալի (Ք. ՊԼ. ԼԳ. էջ 107) « զԱրգիւ պատարզու իշխան եւ... », նոյնը (տե՛ք. էջ 108) « Ձիւնուղ ձեռնարկութեան քու », Տիքիկ ըստ Ղարաբնայի (էջ 36, 9) Ասորին զիւ յաշտ իշխէ, որ շատ եղանակաւ կրնար թարգմանուիլ. այսպէս Ձգոն Նիշիլ բառը « թեւուղ Տրոպարտունի », եւն. կը թարգմանէ յաշտան, նոյնպէս ինչ յաշտ հասարակուիւն, հասարակութիւն եւ ճշմարտութիւն թարգմանուած կը գտնենք: Այսպէս կարծենք թաւ է յուզընտը՝ թէ խորհեցալն իրօք կը գործածէ զՀայ Ղարաբնայ:

7. Տեսանք որ Տեղեկակը վերջ իջուած յուշումներն մէկ քանին գիտէ, բայց կը յաւելու նաեւ թէ այս ամէնը « կրնայ դիւրաւ մեկնուիլ, եթէ երկարեցնէ որ այս թարգմանութիւնն յետայ յիշեալ Մովսիսի գրութիւնը... », Բայց եւ այնպէս յետայ (էջ 130) կ'ընդհատէ, որ խորհեցալն յատուկ գրած է զոր « որով Տեաեւ, կ'ըսէ, խորհեցալը 450ի եւ 480ի մէջ գրած է, ուստի Հայ թարգմանութիւնն առ նաեւ պէ՛տ. զարու կ'երկն է... », 2-անուշով իւրանուող իւր Սեպիւնայ խորհեցալն 450ին իւր պատմութիւնը գրէ՛ւ սկսած դժուարաւ կրնայ ըլլալ: Ինք Սեպուս Բագրատունու ինդուրտը, եւ այն ի ծերութեան գրած է, Սեպուս 483ին մեռած ըլլալով, խորհեցալն իրը 480ին կրնայ գրած ըլլալ. իսկ 450ին դեռ ըստ առաջ Հասարիկ մէջ էր: Այսպէս ասորի Ղարաբնայի այս քան ձեռքն ունեցած Հայերէն թարգմանութեան որոշ ստորին գտնել չենք կրնար: Եթէ կարեւորայնը յուզընտը որ Հայ Ղարաբնայի Եւսեբիոսի Հայ թարգմանութիւնը գիտէ, կուտան մը կ'ունենային: Իրօք Ղարաբնայի « Արշամը կայնուած Եւսեբիոսի քով » Արշամ, գարձեալ (Ղար. 6) « Յորժամ վերացոյց աս Հայը », կը գտնենք նաեւ Եւսեբի քով, « Յորժամ վերացայց », եւ այլ ստորին մանր մանրութիւնք: Սեպիւնայ առաջինը ծանօթ մտադրութեան մը Տեաեւորուածութեան է անուշուց, իսկ վերջինն լոկ ասոր թագաւորին ազգեցութիւնն է, որ է ՃՃՃՃ: Եւ ըստ մը զոր նաեւ Ձգոնի թարգմանիչը միշտ « վերանայ »

որոշ երեք խօսք, որոնք կրկնուց (ՄԵ. ԻԳ. 28 եւ ԹԳ. ԼԵ. 50) սրբեցան « սպարսկման կը թարգմանուին: Բայց երբորք (Մու. Գ. 22) զոր ինքի muranula (մանեակ) կը թարգմանէ, մարթիոսի բարեպետութեան մ. Գորո զիլ (Briann Waltonus, Biblia polyglotta, Londini, 1657) ընդՀաստատու Տերուոն (արարման) թարգմանուած է այս բառը: Ըստ վիպարութեան Գիւրգիլի « Սարգիստարութիւնն առաջինը գրութեան մէջ (էջ 25, 2) խիչա իտուն տեղ ուրիշ տրիկնայ մէջ յաշտ կարգայ, որ է կերպաս », (Հմտու. Եւսեբ. Ե. 6):

բառով կը թարգմանէ: Բայց միշտ է. գարու առաջին կիսուն լեղուն է, ուստի անկէ աւելի ալ չի կրնար ձգուիլ:

Իսկ այս թարգմանութիւնն ինչպիսի՞ է: Ընդհանրապէս հասարակ, բայց ուրեք ուրեք ալ ընդարձակ յաւելումներով եւ պակասներով: Բաւ է յիշեցնել միայն վերջերք, որ Ագրի մահուան պատմութիւնը բարբոթին այլալեւալ է: Հաստ նշաններ ալ կան որ կը ցոյցանան թէ հայուն տեսած բնագիրը կը տարբեր այժմու ստորի բնագրէն: Տեղւոյն չէ հաս մի առ մի քննել այս մտերը, միայն պէտք է յիշել որ Բոքր մասի մը համեմատութիւնը (էջ 32 — 34 եւ 37 — 38) շատ տարբերութիւններ ցոյցան է:

Աստուայն ազգեցութիւնն կատարմամբ հայ շնորհ կը զգացուի, բայց չէ նկատուի որպէս շատ մ'ուրիշ գրոց վրայ կը տեսնենք, որոնք շատ տեղ նախագառութիւնն ինչպէս է հայերեն խօսքը կերպարանք շնչին, ինչպէս են նաեւ Ձգձիկ շատ մասերը: Այսպէս՝ «ի հաւանից» = ܡܘܨܘܘܢ ܘܘܢ, այս է՝ «ի կենդանակերպից», ինչպէս կը թարգմանէ նաեւ Գիրթնան (15, 32) signs of the Zodiac. Այսպէս «Ուրք երկիր պատանէին կրակի եւ պատուէին զնոր», ուր ըստ հայերենի ուղւոյն ըլլալու էր «զնոր», բայց գաղտնաւ Ասորին է իսկուս արձան, ուր ստորերեւոյ status constructus բնութեան ձեւն ունենալով, հայն ճշգրտելու եւ թարգմանելու էր «Զբաղաւոր», նոյնպէս «Յարց վերայ չլինի որդրմութիւն», եւն: Ուրք ուրեք ալ այլալեւալ բառաւ թարգմանուած է, որ նաեւ ստորական սովորական խօսքի եւ պարբերութեանց շարգադասութեան կերպն անգամ հայոց մէջ մնաց գտած է այսպէս (էջ 42, 21): «Ար օրինակ հողագործն յորժամ՝ ձեռն արկանէ զմանով՝ եթէ զանայ յեւաս, ոչ ուղիւ երթնանս ակորս անայի նորս», նոյնպէս (էջ 42, 4) «Թագաւորը աշխարհայ յորժամ՝ կամին ուրեք երթուց, զգրականք նոցա առաջին նոցա երթման», եւ այլն... որ սովորական ձեւն է ստորի շարգադասութեան:

Տեղ տեղ ալ վերկան կերպով հայը. այսպէս (էջ 31, 23) «Հաւիրա եւ Ագրեմուր քիտորտ գաղաքին», փոխանակ՝ «քրտորտ գաղաքին», սակայն ասիական նաեւ ընդօրինակողաց անմատարութեան արգիւնք կրնայ ըլլալ, զիս զի հայը կրնար ստորաբանութեամբ մը թարգմանած ըլլալ՝ «զլուիք (կամ զլուստը) քրտաց գաղաքին» եւ գրաւորք «քրտաց՝ բաւը զգրելով մնացած ըլլայ լոկ՝ զլուստորք գաղաքին»: «նոյնպէս՝ (անդ, 28) «զլեւին զազգիւն... եւ զքրտին մը որ ի մէջ գաղաքին», փոխանակ՝ «բայ ի բազմոյն մեծ...», Գարնակ (էջ 47) «այլ քրտի ամենայն արանց եւ կանանց», փոխանակ՝ «անբո ամենայն արանց եւ կանանց», որ ի սուրբ եկեղեցւոյ ուխտի համար է, այսինքն քահանայք, սարկաւազներ եւ սարկաւազներ: Այս վերկայքն մէջ ինձան է նաեւ Ֆիրթիս, զոր կ'ուղչէ Պիքերէ (էջ 30 4, ծ. 1), «ամենէ հասուցումն», փոխանակ՝ «ամենէ յարութիւն» (էջ 39, 30) (Ճշգրէ են ըստ Ասորոյն՝ «զի արացէ յարութիւն», եւ վերջապէս՝ (էջ 33, 25) «էն նոցա

մատակարարք թագաւորին եւ նախարարաց», փոխանակ՝ «մատակարարեալ իննին յայնքանն որ թագաւորին եւ նախարարէն», եւն: Եւն: Բայց այս սխալներէն սմանք գրէի փոսլ եւ անտարակոյս Այսպէս՝ (էջ 51) «Որպէս են ստորտ թագաւորացն», ուր Ասոր է իսկ = սովորութիւն, ուստի ըլլալու է «աւերք», եւ ոչ «աւուրք», նոյնպէս «որ միանգամ մէջ առաջին նոցա», փոխանակ՝ «նաւեցեալ իննին», (էջ 33, 19) «ամենայն որ տեսանէ զձեզ», փոխանակ՝ «ամենայն որ տեսանէ զձեզ», եւ այլն:

Ասոր հակառակ հայ թարգմանիչն ուրեք ուրեք գատոր բնագիրը շատ զեղծիկ կը թարգմանէ սեպհակաւ բառերով, այսպէս (էջ 31) «քիւնն զազգիւն», այսինքն՝ «տապալէին», (էջ 40, 6) «զնէ կառնուր բեկիւր», այսինքն՝ «գաղել զեկիւր», ուստի = երծեալ, զոր յետին գաղտնգ մատենագրաց մէջ քանի մը տեղ՝ «կայսոգել», թարգմանած կը գտնուի. իսկ այս խօսքին առջին նախագառութիւնը «Ուրբա իննէ ընդ երեւել», գրաւորաց օտաւ է փոխանակ՝ «գրեւել», նոյնպէս (էջ 24, 9) «Մի պատրիք ի նոյնու լուսն», ի ծագել արտօնիլ, ուր ինքզինն է լոկ՝ «ստոյ պողպատ լուսն», զոր մեր հեղինակը (104) étoile brillante կը թարգմանէ — Համառոտութեամբ կ'արժէ որ մանաւոր քննութեան մ'ենթարկուի հայ Ղարաբնայն՝ մեր մատենագրութեան այս նորագիտ գանձը:

Գ. Ի վերջոյ հեղինակն իւր գրոց վերջը գրած է Յաւելուած մը՝ (էջ 161 — 191) զոր նուիրած է խաչգիտի քննութեան: Աւելորդ է նախարիւր հաս հեղինակին կարծիքները մի առ մի նշանակել. բաւ է յիշել որ իւր վերջնական հետեւութիւնն է՝ թէ Ղարաբնայն մէջ գտնուած Պարտիկէի դեպքը ձեւուած է Հեղինակի գաղտնութեան վրայէն: «370 — 380ին Աստուանիանսի մայրը կը մեծարուել իբրեւ գոխէ խաչի, եւ շարքարանաց տեղացւոյ վրայ երկու եկեղեցաց կանգնող: Այս աւանդութիւնը Միջագետք հասան, ուր ստուանս պարագայից նոյնութեամբ շփոթուեցան այս հարմայնցի կայսրուհին եւ Ագրեմուրի հրեայ թագաւորին, եւ սուրբ խաչի սացառածն մինչեւ քրիստոսնութեան սկիզբները հանելու բազմանքը գրեց եւ երեւակայն սուտա Պարտիկէի զոյցը (légende), որ հազիւ թէ ծնած՝ Ագրաբու հին ազգային գաւուցին մէջ մուծուեցաւ, որով եւ պահուեցաւ եւ տարածուեցաւ: Այս մտքն մէջ մերթ ընդ մերթ կ'առնուին քննութեան Արաբիոսի եւ Աղքեմարոսի վկայաբանութիւնները. Ի վերջ քննութեանց գրած է երեք հասարակտոր անդր յիշատակարաններ (էջ 192 — 201). առաջինն է յունարէն՝ Օգրփորտի Պառլեան գրատեան, երկրորդը ստորերէն՝ Ագրաբու նամակը Բաղիկի ազգայն գրատեան, եւ երրորդը՝ արաբերէն, նոյնպէս նամակ Ագրաբու, հանդիման յաւելուածով, Աստիկանի մատենագրանէն, որուն գաղղիներէն թարգմանութիւնն ալ գրուած է: